

"Qərbi Azərbaycanın daş yaddaşı" rubrikasında məşhur Urud abidələri barədə danışmaq, onların indiki vəziyyətdən bəhs etmək istəyirik. Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonunun Urud kəndindəki yaşı çox-çox qədim olan abidələr, qoç heykəlləri və sair hər zaman maraqla qarşılanıb. Urud abidələri barədə tarixi ədəbiyyatda xeyli məlumatlar var və onlar da birmənalı şəkildə onların birbaşa türk mədəniyyəti, dünyagörüşü ilə sıx bağlı olduğunu sübut edir.

Hər yazı bir tarixdir, hər məzar daşı, hər abidə o yerin ilk sakinlərinin ünvanını nişan verən amildir. Bu baxımdan Urud abidələri Azərbaycan-türk tarixi - memarlıq abidələri kompleksidir. Tədqiqatçıların üzə çıxardığı məlumatlara görə, kompleksə Urud qalası, Urud qəbiristanlığındakı nadir məzar daş nümunələri və daş stelaları, o cümlədən digər abidələr daxildir. Qeyd olunur ki, Urud qalası Urud kəndi yaxınlığında yerləşən tarixi türk qalasıdır. Hündür sıldırım qayanın üstündə yerləşən qala üç tərəfdən Bazarçay çayının dərin dərəsi, bir tərəfdən isə divarla əhatələnir. Yerli azərbaycanlı əhali arasında qaladan çaya gizli yolun olması haqqında fikirlər vardı. Qala - qayanın aşağısında təxminən yarım kilometr uzanan böyük bir yaşayış məntəqəsinin qalıqları görünürdü.

Tədqiqatçılara görə, Urud qalasının adı mənbələrdə 450-ci il hadisələrindən bəhs edilərkən çəkilir. Qala 1104-cü ildə Səlcuqlar, 1386-ci ildə Əmir Teymur, 1407-ci ildə Qara Yusif tərəfindən fəth edilib.

Vurğulayaq ki, 3 iyul 1968-ci ildə ermənilər Urud kəndinin adını dəyişərək Vorotan, Urud qalasının adını isə "Vorotan-berd" qoyublar. Ermənilərin kəndin tarixi adını dəyişdirməsi bu toplumun başqa mədəniyyətlə düşmənliyindən irəli gəlir. Onlar nə qədər çalışsalar da Urud kəndinin tarixi simasını dəyişə bilməyiblər. Kəndin abidələrinə divan tutublar, adını dəyişdiriblər, amma Urud kəndində 1988-ci ilə kimi qədər yalnız Azərbaycan türkləri yaşayıb. Məlumatlara görə, bu kənddə ermənilərin ilk məskunlaşması 1988-ci ildən sonra baş verib. Qərbi Azərbaycan türklərinin 1988-ci il deportasiya və soyqırımından sonra o kəndə də ora yad olan ermənilər köçürülüb.

Məşədixanım Nemət Urud abidələrini tədqiq edərkən hansı təzyiqlərlə üzləşib?

Tarix elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü mərhum Məşədixanım Nemət

vaxtilə "Xalq qəzeti"nə müsahibəsində Urud abidələri barədə belə danışdı: "...1961-ci ildən Zəngəzurdə Urud abidələrinin tədqiqinə başlamışam... Həyat yoldaşım Ağakərim Quliyev keçmiş Lenin rayonu icraiyə komitəsində baş mühəndis işləyirdi. Allah rəhmət eləsin, yaxşı insan idi. Çox çalışdı ki, mənə bu ekspedisiyalardan çəkirdirsən, ancaq bacarmadı. Hər yay məzuniyyətini, bir ay da öz hesabına götürüb mənimlə tədqiqata gedərdi. Uruda da birlikdə getdik. Birinci dəfə bizə dəyib-dolaşan olmadı. Sonrakı səfərlərimizdə isə izlədiyimizi açıq-aşkar hiss edirdik. Bir dəfə içərisində iki nəfər oturmuş bir maşın bizi Urud qəbiristanlığına qədər gətirdi və bizim maşından bir qədər kənardə dayandı. Sonra iki qoca erməni yanımıza gələrək bizdən çıxıb getməyi tələb etdi. Kənddən bir dəstə azərbaycanlı gələndən sonra bizdən əl çəkdi. Mənsə heç nəyə məhəl qoymadan abidələrin surətini çıxarırdım. Axşama yaxın sürücümüz narahatlıqla dedi ki, getmək lazımdır, nəse bunların pis niyyəti var. Biz tərpəndik, bizi izləyən maşın da arxamızca. Həmin maşın bizi düz Azərbaycanın sərhədində oturdurdu.

Zəngəzurun Urud kəndində üzə çıxarılan və XIV-XVII əsrlərə aid edilən qoç heykəlli və sənduqə formalı məzar daşları, iki abidə üzərində yazılmış "Avladi ağvan" (alban övladları) sözləri Zəngəzurdə yaşamış alban tayfalarının türkləşməsinə və İslami qəbul etməsinə təsdiqləyir. Abidələr üzərindəki qədim türk tayfalarına məxsus onqonların (tanrıların) - maral üzərində oturdulmuş ov quşları, Tibet yak öküzləri, şaman təsvirləri onların hələ İslami qəbul etməzdən çox-çox əvvəl türkləşməsinə göstərir. Onlar İslami qəbul etdikdən sonra bir müddət qədim inanclarını saxlamış, sonra isə bunu təsviri sənətə keçirmişlər.

Urud kəşflərinə qədər tarixi ədəbiyyatda belə bir fikir mövcud idi ki, xristian olan alban tayfaları xilafətin Qafqazı istila-

Tarixi Urud abidələrinin bir hissəsi məhv edilib, digərləri erməniləşdirilib...

sı zamanı İslami qəbul etməsinlər deyər, qriqorian xaçını qəbul edib erməniləşdilər, gürcü xaçını qəbul edib gürcü oldular. Urud abidələri isə indiyə qədər tarixi ədəbiyyatda mövcud olan türk elementinin Qafqaza gəlmə olduğu konsepsiyasını alt-üst etdi və sübut olundu ki, türklər Qafqazın aborigenləridir. Zəngəzur, Laçın, Kəlbəcər, habelə Armavizsəvidə (Gürcüstan), Qobustan tərəfdəki Qarabağ və digər qəbiristanlıqlarda aşkar etdiyim XIV-XIX əsrlərə aid at, qoç heykəlli və başdaşı formalı məzar daşlarında türk tayfalarına məxsus tamqaların, şamanların təsvirləri əsasında Cənubi Qafqazda türk tayfalarının yayılma arealını və beləliklə, Azərbaycanın tarixi ərazisini müəyyənləşdirmişəm".

Alimin Urud abidələrinə həsr olunmuş tədqiqatları 1981-ci ildə çapdan çıxan "Memorialniye pamyatniki Azerbaydjana" kitabında verilib. M.Nemət qeyd edirdi ki, kitab çapdan çıxan kimi keçmiş SSRİ-nin müxtəlif təşkilatlarına, Sov.İKP MK-ya imzalı-imzasız məktublar axmağa başladı. Əsas məzmunu da bu idi ki, M.Nemət qardaş xalqlar arasında tərifi salır, proletar beynəlmillətçiliyi prinsipini pozur və s.

"Erməni tarixçiləri A.D.Papazyan, A.A.Xaçaturyan və A.A.Akopyan isə açıq hücumla keçdilər. Mən onlara tutarlı dəlillərlə cavab verdim. A.D.Papazyanın "Zəngəzur heç vaxt Azərbaycan ərazisinə daxil olmayıb" iddiasının yanlış olduğunu isə onun çap etdirdiyi sənədlər əsasında sübut etdim və göstərdim ki, Zəngəzur Naxçıvana, Naxçıvan isə Azərbaycana daxildir.

Yeri gəlmişkən onu da deyim ki, erməni millətçiləri rəhmətlik Ziya Bünyadovla bərabər, mənim də başıma mükafat kəsmişdilər. Bunu az qala Mahaçqalada icra edəcəkdilər. 1989-cu ildə burada keçirilən elmi konfransda mən də məruzə etdim. Ermənilər və onların sadvalçı tərəfdarları üstümə hücum çəkdi. Kumik dostum, tarix elmləri doktoru Adil Gerye yanıma gəlib həyəcanla dedi: "Məşədixanım, bunların fikri başqadır. Gəl deyək ki, sabah Dərbəndə ekskursiyaya gedəcəksən, axşam da səni Bakıya yola salaq". Elə də etdik. O vaxtdan daha Dağıstana getməmişəm..."

Urud abidələr kompleksinin

ən mühüm hissəsi isə Urud kəndi yaxınlığındakı orta əsrlər Azərbaycan məzarlığıdır. Məzarlıqda bədii tərtibatlı məzar daşları, qəbirüstü sənduqələr və qoç heykəlləri olub. Qəbiristanında 13 sənduqə, 4 qoç heykəlli məzar daş qeydə alınıb.

1961-ci ildə Urud kəndində elmi əzmiyyətdə olan AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d. prof. M.Nemət XV - XVII əsrlərə aid yüzə qədər belə abidəni tədqiq etmişdir. Həmin abidələrin hər birinin üstündə ərəb dilində mərhumun kimliyi, ölüm tarixi, bəzi hallarda isə həttə ölüm səbəbi də qeyd olunub.

Qarakilsə rayonunun Urud kəndinin qənşərində, qalanın qarşısında, Bədir qayasının yanında, Bazar çayının sol sahilində tarixi 500 ildən yuxarı sayılan Urud qəbiristanlığı yerləşirdi. Qəbiristanlıq hər yerdə və bütün zamanlarda müqəddəs yer sayılırdı. Urud qəbiristanlığı isə tarixi-etnoqrafik əhəmiyyəti baxımından təkə bir kəndi deyil, bütöv mahalın keçmiş haqqında ən geniş məlumatı və tutarlı dəlilləri qoruyub saxlamış bir məbədğah idi.

Urud qəbiristanlığının tədqiqi tarixi...

Urud qəbiristanlığındakı Orta əsr və Orta əsrə qədərki qəbir daşlarının tədqiqatı hələ bu əsrin 20-ci illərində Azərbaycan alimlərinin diqqətini cəlb edib. 1926-cı ildə Urud kəndində olmuş etnoqraf alim Ə.Ələkbərov Urud qəbiristanlığı haqqında ilk elmi məlumat dərc etdirib. 1959-cu ildə Urudda olan akademik Ziya Bünyadov Urud qəbiristanlığındakı qədir daşlarının dini-millətçi mənsubiyyəti və tarixi əhəmiyyəti barədə dəyərli fikir söyləyib. Urud qəbiristanlığında olan qəbir daşlarındakı kolloqrafik oymalarda ərəb qafikasının hufi, nəsx, süls, nəstəliq şifrləri işlənilib.

Məlumdur ki, VII-XVI əsrlərə aid olan Urud abidələr kompleksi ermənilər tərəfindən talan edilib, bəzi hissəsi mənim-sənilib, qədim məzarlıq dağıdılıb, Urud qalasının və monastırın xarabalıqları qalır.

Tədqiqatçılara görə, Urud qəbiristanlığındakı bir sıra qəbir daşlarında onqonlarla bağlı epigrafiya, əsasən, maralın, öküzün, yaxud qoçun üzərinə qonmuş qanadları geniş açılmış qartal rəmzlərindən ibarətdir. Bu cür onqonlar türk xalqlarının islamdan əvvəlki dövrü üçün əsas sitayiş yerləri

idi. Başqa qrup qəbir daşlarında qarşı-qarşıya dayanmış tibet öküzləri, öküzlərin sağ tərəfindən bir əlində balta, bir əlində xəncər tutmuş kişi təsviri olan səhnə təsvir olunur. Məlum olduğu kimi, tibet öküzü bütün türk xalqlarının ümumi onqon-sitayiş heyvanı sayılmışdır. Qədim türklərin inamına görə ildə bir dəfə bu heyvanı qurban kəsməklə tayfa gələcək qada-baladan himf olunardı. Hər evə bu qurbanlar müəyyən qədər pay verildirdi ki, qədim inama görə bu pay o evə il boyu ruzi gətirəcəkdirdi. Urud qəbiristanlığındakı bəzi qəbir daşlarında əllərini göyə qaldırmış adam - dua edən şaman təsvirinin həkk olunması, yazı olmasaydı belə bu daşların yalnız türk xalqlarına mənsub olmasını göstərən tutarlı dəlildir.

Qəbir daşlarında sənəti əks olunan insanlar...

Tədqiqatçılar yazır ki, qəbir daşlarında dəfn olunmuş şəxsin sənətini əks etdirən maraqlı işləmələr də vardır.

Bir qəbir daşında mərhumun (xan Məhəmməd 983-cü il) zərgər olduğuna işarə edən üzük, boyunbağı, sırğa, biləzik şəkilləri həkk olunub, başqa bir qəbir daşında isə (Aysoltan 992-ci il) xana, həvə, bıçaq, əlində kırıq tutmuş qadın təsviri mərhumun xalçaçı olduğunu göstərir.

Urud qəbiristanlığındakı qəbir daşlarına mərhumun məişətini, həyat fəaliyyətini əks etdirən zəngin ov səhnələrinin, ov heyvanlarının (maral, ceyran, dağ keçisi, cüyür), ov ləvazimatının (silah, nize, balta, ox, kaman) təsviri o dövrdə Urudda yaşayan babalarımızın həyat tərzi, məişəti haqqında dəyərli məlumat verir. Qəbir daşlarında həkk olunmuş şer parçaları, daular, islam dini hədislərindən və Qurai-Kərimdən sitatlar, bu ərazilərdə yaşayan mənəvi mədəniyyəti haqqında kifayət qədər ətraflı məlumat verir. Xarakterik haldır ki, bütün qəbir daşlarında mərhumun yalnız ölüm tarixi qeyd olunub.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Urud qəbiristanlığında 13 sənduqə, 4 qoç heykəlli məzar daş qeydə alınıb və deportasiya-adan sonra bu abidələr ermənilər tərəfindən tamamilə dağıdılıb. Hazırda burada heç bir abidə qalmayıb.

Bu da ermənilərin hansı dərəcədə vandal, mədəni irs düşməni olduğunu bir daha sübut edir.

İradə SARIYEVA